

Melecjusz Smotrycki

KAZANIE NA NIEDZIELĘ PO NARODZENIU PAŃSKIM

Ewangelia według św. Mateusza 2, 13–19.

[1] „Gdy lepak oni odeszli, oto anioł Pański jawił się Józefowi we śnie, mówiąc: «Wstawszy, weźmij Dzieciątka i Matkę jego, a uciecz do Egiptu, a bądź tam, aż gdy rzekę tobie; będzie bo Herod szukać Dzieciątka zatracić je». A on wstawszy, wziął Dzieciątka i Matkę jego nocą i odszedł do Egiptu, i był tam aż do skonania Herodowego; aby się spełniło, co rzecono od Pana przez proroka mówiącego: «Z Egiptu wyzwalem Syna mego».

Oz 11, [1]

[2] Tedy Herod widząc, iż był omylon od mędrców, rozgniewał się wielce, a posławszy, pobił wszystkie dzieci w Betlejemie i we wszech granicach jego, ode dwu lat i niżej, wedle czasu, którego się był dopytał od mędrców. Tedy spełniło się, co rzecono od Jeremiasza proroka, mówiącego: «Głos w Ramie słyszany, narzekanie, płacz i wrzask wielki; Rachel płacząca dzieci swoich, i nie chciała się ucieszyć, że ich nie [ma]».

Jr 31, [15]

[3] A gdy skonał Herod, oto anioł Pański ukazał się przez sen Józefowi w Egipcie, rzekąc: «Wstawszy, weźmij Dziecię i Matkę jego, a idź do ziemi izraelowej; pomarli bo którzy szukali dusze Dzieciątka». A on wstawszy, wziął Dzieciątka i Matkę jego, i poszedł do ziemi izraelowej. A posłyszawszy, iż Archelaus królował w judskiej (ziemi) miasto Heroda, ojca swego, bał się tam iść, ale napomieniony przez sen, odszedł w strony galilejskie. I przyszedszy, mieszkał w mieście, które zową Nazaretem, aby się spełniło, co rzecono przez proroki, iż «Nazarejskim nazwan będzie».

Sdz 13, [5]

Wykład tej świętej Ewangelii:

[4] Bóg przywiódł mędrców do wiary najpierw przez gwiazdę. Potem, gdy przyszli do Jeruzalem, nauczył ich przez proroka, że się Chrystus w Betlejem narodził, jak przepowiedzieli arcykapłani i uczeni w Piśmie, zapytani przez

Mi 5, [1]

Heroda. Na koniec anioł Pański upewniał ich doskonale i przykazał, by do Heroda nie wracali, lecz innym szlakiem poszli w swoje strony. Przyjawszy tedy owo napomnienie z objawienia Bożego, mędrcy przechytrzyli Heroda i nie obawiając się za sobą pogoni, ufali w moc narodzonego Chrystusa, bowiem wzmocnili się w jego wierze i byli jej prawdziwymi i niewątpliwymi świadkami. I w krajach perskich – ich ojczyźnie – nauczali i głosili dziwne i niesłychane tajemnice Boskie. A okrutnego mordercy Heroda szaleństwo upokorzyli, śmiejąc się zeń i zwodząc go, aby się domyślił i wiedział, że na niepodobne rzeczy się waży. Albowiem Bóg nie tylko dopuszcza jawne i otwarte nad nieprzyjaciółmi zwycięstwo, ale Boża to moc i mądrość sprawia, że łatwiej można nieprzyjaciela zwieść i go oszukać.

2 Mojż. 12, [35–36]

[5] Tak jak przed tym Bóg sprawił, że Żydzi zwiedli Egipcjan, tak mógł za prawdę wszechmocny i wszechwładny Bóg bogactwo egipskie jawnie Żydom do rąk oddać, lecz nie zechciał. Za to potajemnie i poprzez fortele uczynić to nakazał, co, gdy się stało, straszniejszymi uczyniło Żydów w oczach nieprzyjaciół. A ponieważ także i tutaj się to teraz przydarzyło, szaleje Herod i lęka się narodzenia Króla całego świata, także wyśmiania przez mędrców i zniewagi ścierpieć nie może. Rozkazuje bezbożnik zabijać nie tylko w miasteczku Betlejem dzieci nowo narodzone do wieku dwóch lat, ale we wszystkich powiatach betlejemskich. Dlatego anioł Pański pouczał Józefa, mówiąc: „Wstań, weź Dziecię i Matkę jego i uciekaj do Egiptu”. Jasnym jest, że i z wielu innych przyczyn dopuścił Bóg, by Maryja Zawsze Dziewica i Matka Boża została poślubiona. Wszakże nie mniejszą jest przyczyną jej poślubienia, by miała opiekuna i pomocnika na wypadek gwałtownych na siebie ataków. A ponieważ narodzenie Chrystusa już się dokonało, Józef odrzucił podejrzenie, które miał wobec dziewczyny, gdy ją widział ciężarną. Przekonał się bowiem mąż sprawiedliwy na własne oczy najpierw poprzez cuda, które widział przed narodzinami, i teraz przy porodzie, iż wszystko to od Ducha Świętego pochodziło. Oto już jawnie i śmiało anioł do niego mówi i jako służebnikowi oraz opiekunowi mu nakazuje. Pobudza w nim chęć służenia i troskę o Przczystą Matkę Bożą, aby z uszanowaniem, przystojnie wszelką należną jej posługę czynił. Nie nazywa [anioł] dziecięcia jego dziecięciem, ani Bogurodzicy Dziewicy jego żoną, lecz mówi: „Dziecię i Matkę jego weź i uciekaj do Egiptu”. Ucieczka w dalekie strony i cudze kraje konieczna była z powodu szaleństwa Heroda. Poprzez ucieczkę Pan uczy ustępować przed gniewem i unikać niebezpieczeństw. Jeśli ucieka wszechmogący, nauczmy się tej mądrości, aby nie wdawać się w niebezpieczeństwa. Pan ucieka, żeby upewnić nas, że był prawdziwym człowiekiem. Bo jeśli by w ręce Heroda popadł – niechybnie usiłowałby go zgładzić; a jeśli by został zabity – jakby się nasze zbawienie dokonało? A jeśli by został raniony i rozmaitymi sposobami torturowany, a nie umarłby – zdawałoby się, że tylko pozornie przyjął prawdziwe ciało.

[6] Ucieka do Egiptu, aby go uświęcić i wyzwolić od złego. Dwa były kraje pełne wszelkich grzechów występnych: Babilon i Egipt. Babilońską tedy krainę przyjął Bóg przez mędrców, składających mu pokłony. Egipt zaś uświęcił i wyzwolił od złego poprzez swoją śmierć.

[7] „I przebywaj tam – mówi anioł – dopóki ci powiem”. Czyli „Pozostań w Egipcie, Józefie, i wszelakie niebezpieczeństwa gorliwie przyjmuj, póki od Boga nie otrzymasz wskazówki, co masz dalej czynić”. Nie możemy bowiem, bracia, niczego uczynić bez Bożej woli. „Beze mnie – rzekł Chrystus – niczego nie możecie uczynić. Mieć pragnienie tylko, pomyśleć i zacząć jakąś sprawę – J 15, [5] nasze to jest, ludzkie [dzieło], a wykonać i dopełnić – w Bożej mocy jest, woli i władzy. Trzeba przeto nam, zaczynającym i zamierzającym coś uczynić, u Boga szukać i wzywać wsparcia, chęci i pomocy. Więc i chęć nasza, by coś dobrego uczynić, od Boga pochodzi, ponieważ, jak mówi bogonatchniony apostoł, „Bóg jest w was sprawcą i chęci, i działania zgodnie z jego wolą”. [Bóg] jest tym, który Flp 2, 13 łaskawie daje nam chęć czynienia dobra i do dokonania tego dobra na koniec nas przywodzi. Bóg daje, a my na dokonanie tego dobra patrzymy i do niego naszą wolę skłaniamy. Bo jeśli zaczniemy sami z siebie dobre dzieło, to kiedy koniec się zbliża, osłabia się wola nasza i rozleniwiamy się przed jego zakończeniem. Jeśli jednak mamy Boga wspierającego i naszą skłonność do dobra wspomagającego, udzielana jest nam łaska i tak możemy dobre dzieło zwieńczyć. Wszystko przeto nasze w Bogu pokładajmy, ponieważ bez niego niczego dokonać i czynić nie możemy.

[8] *Ewangelia: „Będzie bo Herod szukać Dzieciątka zatracić je”.*

Wykład: Herod stara się zwyciężyć i stłumić Bożą wolę. Zaiste marny i nierozsądny to człowiek. Jeśli nie jest to od Boga, to czemu się lękasz Herodzie? Jeśli jest od Boga, jak masz zgładzić Dziecię? Azaliż nie wiesz, że wola ludzka ustaje i ginie, a Boża wola trwa na wieki?

1 J 2, [17]

[9] *Ewangelia: „A on wstawszy, wziął Dzieciątko i Matkę jego nocą i odszedł do Egiptu, i był tam aż do skonania Herodowego; aby się spełniło, co rzeczone od Pana przez proroka mówiącego: «Z Egiptu wyzwalem Syna mego»”.*

Wykład: Proroctwo Ozeasza Żydowie tłumaczą, że mówi ono o ludziach, którzy powrócili z Egiptu dzięki Mojżeszowi. I co wtedy powiedziane było o nich symbolicznie, teraz w Chrystusie spełniło się prawdziwie. On bowiem jest Synem i Słowem Bożym, współistotny, współwieczny i współwiekuisty, który jako Bóg i Syn umiłowany przez Ojca – i jako człowiek jeden i tenże Syn Boży. On to z woli i dopuszczenia Bożego i Ojcowskiego spełnił doskonałą ofiarę. A lud, który praw i przykazań Bożych nie zachował, ale idolowi – Belfegorowi – się kłaniał i innym plugastwom służył, jak może Synem Bożym być nazywany?

Ps 106 (105), [28]

[10] *Ewangelia:* „Tedy Herod widząc, iż był omylon od mędrców, rozgniewał się wielce, a posławszy, pobił wszystkie dzieci w Betlejemie i we wszech granicach jego, ode dwu lat i niżej, wedle czasu, którego się był dopytał od mędrców”.

2 Mojż. 1, [16–22] Wykład: Bóg przez Mojżesza naśmiewał się z faraona, a przez mędrców naśmiewał się z Heroda, ponieważ obydwaj oni – Herod i faraon – byli dzieciobójcami. Faraon w Egipcie ród męski zabijał, a Herod w Betlejem. Rozgniewał się Herod na mędrców, którzy w niczym nie zgrzeszyli, i ze złości, szaleństwa oraz z zazdrości rozkazał pozabijać dzieci, które nie zgrzeszyły i w niczym nie zawiniły. Jednakże niczego złego dzieci nie doznały, lecz korony niewiedzące od Boga otrzymały. Każdy bowiem na tym świecie od ludzi niesprawiedliwie osądzony i ukarany, przez Boga sprawiedliwego i dobrotliwego sędziego usprawiedliwiony będzie. A kto zło cierpi, korzyść raczej osiąga, niżli coś traci, ponieważ cierpi albo dla odpuszczenia grzechów, albo dla zwiększenia wiekuistej zapłaty.

[11] *Ewangelia:* „Tedy spełniło się, co rzeczone od Jeremiasza proroka, mówiącego: «Głos na Ramie słyszany, narzekanie, płacz i wrzask wielki; Rachel płacząca dzieci swoich, i nie chciała się ucieszyć, że ich nie [ma]».

Jr 31, [15]

Sdz 19, [13]

Rdz 35, [18–19]

Wykład: Rama jest miejscowością górską w Palestynie. W hebrajskiej mowie Rama znaczy tyle, co wysoki, a dane było to miejsce jako spuścizna pokoleniu Beniamina. Beniamin był synem Racheli narodzonym z onego znamienitego Jakuba. Rachel, narodziwszy Beniamina, zaraz po narodzeniu dziecięcia zachorowawszy, umarła w Betlejem na Hipodromie [Septuaginta Rdz 48,7]. Tamże została pogrzebana. Dlatego prorok Betlejem nazywa Rachelą, której narzekania i płacz na wysokościach były słyszane. Płacz, mówią, narzekanie i krzyk wielki Racheli płaczącej po swoich dzieciach, czyli Betlejem. I nie mogła ukoić bólu po ich stracie. Nie ma już dzieci na tym świecie, lecz znajdują się w życiu wiecznym i nieśmiertelnym, ponieważ dusze są nieśmiertelne; „I w rękach Bożych wszystkie dusze sprawiedliwych odpoczywają”.

[12] *Ewangelia:* „A gdy skończył Herod, oto anioł Pański ukazał się przez sen Józefowi w Egipcie, rzekąc: «Wstawszy, weźmij Dziecię i Matkę jego, a idź do ziemie izraelskiej”.

Wykład: Rychły osąd spadł na Heroda za bezbożne dzieciobójstwo. Jakim występkiem sobie zasłużył, taka go zemsta z nieba spotkała. Bo wpadł w ogniasty, niecznośny świąd; nogi jego spuchły, a zgniłe członki napełniły się robactwem. Czerwonka do tego ciężka nastąpiła, drgawki i ciężar w piersiach, kołatanie serca i innych członków bóle. Tak męczony był bezlitosny morderca, także innymi niezliczonymi przypadłościami i ciężarami, aż opuścił swoją bezbożną i okrutną duszę. A przed śmiercią swoją bezbożnik ten nakazał zebrać wszystkich najznacniejszych Żydów z całej ziemi żydowskiej i zamknąć ich w miejscu nazywanym Hipodrom, a po swojej śmierci nakazał żołnierzom wszystkich co do jednego

zglądzić. Nakazał to uczynić siostrze swojej Salome i jej mężowi Aleksasowi, mówiąc: „Żydzi moją śmierć zamiast święta wesołego obchodzić będą, a jeśli zabici zostaną najznamienitsi spośród Żydów, cała ziemia żydowska nawet wbrew swej woli, płakać będzie po mnie”. Tak się według rozkazu jego i stało.

[13] *Ewangelia: „Pomarli bo którzy szukali dusze Dzieciątka”.*

Wykład: Jawnie za słowa te osądzani bywają heretycy, którzy mówią, że Bóg nie przyjął duszy ludzkiej. Prawdziwe bowiem ciało przyjmuje bezcielesny i w widzialnej postaci przebywa swą boską istotą, choć przed jej przyjęciem był niewidzialny. Dla nas bezcielesny wciela się z Ducha Świętego i z Niepokalanej Dziewicy. Prawdziwym człowiekiem staje się ten, kogo zawsze za prawdziwego Boga uznajemy. W matczynym łonie mieszkanie umiłował sobie [ten], który nigdy mieszkania Ojcowskiego nie opuszcza. To wszystko nie z przywidzenia się stało, lecz było dziełem prawdziwym i istotnym skutkiem, że [on] całego siebie za Ojcowskim i swoim własnym zezwoleniem umniejszyszy, i całe nasze człowieczeństwo na siebie wzięwszy, ciało powiadam, przebywające z naszym ciałem i duszę rozumną z naszymi duszami do jedności przywiódł, a i umysł ku naszemu umysłowi skłonił.

Fłp 2, [5-9]

[14] Po tym wszystkim stał się człowiekiem i jak człowiek dał się poznać; i prawdziwie stał się człowiekiem z przebłogosławionej Dziewicy Maryi i z Ducha Świętego od samego poczęcia. Raczył stać się człowiekiem, żeby to, co jednakie, i to, co podobne, poprzez tożsamość i przez podobieństwo oczyścić i żeby poprzez przyjęty kształt i naturę zbawić to, co ma taki sam kształt i taką samą naturę.

[15] *Ewangelia: „A on wstawszy, wziął Dzieciątka i Matkę jego, i poszedł do ziemi izraellowej. A posłyszawszy, iż Archelaus królował w judskiej (ziemi) miasto Heroda, ojca swego, bał się tam iść”.*

Wykład: Herod pozostawił trzech synów: Filipa, Antypasa, i Archelaosa. Archelaosa uczynił swoim następcą, a dwóch pierwszych – tetrarchami. Lękał się przeto Józef wracać do ziemi żydowskiej, ponieważ Archelaos podobny był w obyczajach złośliwych do ojca swego.

[16] *Ewangelia: „Napomieniony przez sen, odszedł w strony galilejskie”.*

Wykład: Galilea była ziemią pogańską, [a jej mieszkańców] Żydzi uważali za brzydkich i odrażających.

[17] *Ewangelia: „I przyszedzszy, mieszkał w mieście, które zową Nazaretem”.*

Wykład: Do którego [Nazaretu] przedtem przyszedł Pan, jak mówi Ewangelista Łukasz, a po wypełnieniu dni czterdziestu od narodzenia został przyjęty przez Symeona i udał się do Nazaretu.

Łk 2, [25-39]

[18] *Ewangelia: „Aby się spełniło, co rzeczone przez proroki, iż «Nazarejskim nazwan będzie»”.*

Wykład: Nazarejczyk tłumaczy się jako ten, który prowadzi, Święty Pański i światłość. Także i Świętym Izraela jest nazywany. Również Daniel tym, co Dn 9, [24] najświętsze go nazywa. A Izajasz nazywa go różdżką z pnia Jessego i odroślą Iz 11, [1] z jego korzeni. Salomon zaś w Pieśniach nad Pieśniami przytacza Pana samego PnP 2, [1] o sobie mówiącego, jako o kwiecie polnym i liliu dolin.

[19] Przeto my, bracia, staliśmy się godnymi widzieć i kłaniać się Świętemu Izraela. I dostąpiliśmy łaski świętowania Narodzenia narodzonego dla nas Dziecięcia – Jezusa Chrystusa, Pana naszego. Nie wracajmy więc do poprzedniego życia, nie wracajmy do mordercy, srogiego okrutnika, przeciwnika naszego i nieprzyjaciela – diabła. Nie idźmy szerokim i wygodnym szlakiem, który do zguby naszej prowadzi, ale prawym i prostym gościńcem do ojczyzny naszej Mt 7, [13–15] myślniej, niebiańskiej wracajmy. Uciekajmy od złego pana i władcy marności tego świata. Obrzyźdźmy sobie to rozkoszne i pożądliwości pełne miejsce. I wszelką złość i niesprawiedliwość odrzućmy. Wierząc i głosząc wielkość Bożą i niesłychane jego cuda i tajemnice, które dla naszego zbawienia uczynił dobry Bóg. A cnotami i sprawiedliwością się zdobiąc i wąską a trudną ścieżką Ewangelii idąc, do błogosławionego i wiecznego żywota starajmy się dotrzeć, i we wszystkim Jezusowi Chrystusowi, prawdziwemu Bogu naszemu, starajmy się podobać, któremu ze współwiecznym jego Ojcem i z współwiekuistym Duchem Świętym należy się wszelka cześć i chwała i pokłon; teraz, zawsze i na wieki wieków. Amen.

Przełożył z „prostej mowy ruskiej” Denys Pilipowicz

PODSTAWA WYDANIA

Мелетій Смотрицький, *The Jevanhelije učytelnoje of Meletij Smotryc'kyj*, with an introd. by D. A. Frick, Cambridge 1987, p. 463–469.

NOTA BIOGRAFICZNA

МАКСЫМ СМОТРЫЦЬКІ (imię zakonne: Melecjusz; około 1577–1633) – arcybiskup prawosławny połocki, archimandryta klasztoru w Dermaniu, unicki arcybiskup hierapolitański, pisarz, polemista i reformator religijny. Kształcił się najpierw w prawosławnej szkole trójjęzycznej (greckiej, łaćwińskiej i słowiańskiej), prowadzonej przez swojego ojca Herasyma w Ostrogu, a następnie w jezuickiej Akademii Wileńskiej, której nie ukończył; dalsze studia odbywał jako opiekun kniazia Bohdana Sołomereckiego na protestanckich uczelniach, m.in. w Lipsku i Wittenberdze. Po powrocie do Wilna opublikował anonimowo w drukarni prawosławnego Bractwa Świętego Ducha polemiczne *Trenos, to jest Lament jedynej świętej powszechnej apostołskiej Wschodniej Cerkwie*. Za publikację tę drukarz Leonty Karpowicz został uwięziony, drukarnia zaś – przeniesiona do Jewia. Tam Smotrycki opublikował swe dwie wielkie prace: *Ewangeliarz kaznodziejski* (1616), z którego pochodzi niniejszy przekład, oraz gramatykę języka cerkiewnosłowiańskiego. Wkrótce potem został mnichem w wileńskim klasztorze Świętego Ducha, gdzie przybrał imię zakonne Melecjusz. W 1620 został mianowany przez patriarchę jerozolimskiego Teofanasa na biskupa połockiego; nominację tę podważył Kościół katolicki i unicki, twierdząc, że biskupstwo to, jak i kilka innych, jest już zajęte przez prawomocnie wyświęconych biskupów unickich; Smotrycki bronił w pismach polemicznych ważności tych prawosławnych święceń biskupich. Jego konwersja na wyznanie unickie jest owiana tajemnicą, nie sposób jednoznacznie opisać jej motywów, a także datacji. W czasie jego pielgrzymki do Ziemi Świętej (1623–1625) konwersja zdaje się już dokonana. Następne lata spędził Smotrycki w klasztorze w Dermaniu, nie przyznając się otwarcie wobec Kościoła prawosławnego do wyznania unickiego. Na synodzie całego ruskiego Kościoła prawosławnego w Kijowie w 1628 jego pismo *Apologia* zostało odrzucone, a on sam zmuszony do odwołania swojego stanowiska. Jako zwolennik obrządku unickiego, dążył do zwołania synodu generalnego dla całej Rusi i do przekonania tudzież zmuszenia Rusi do przyjęcia wyznania unickiego. W 1631 papież Urban VIII mianował Smotryckiego arcybiskupem Kościoła hierapolitańskiego, co miało być dowodem okazanego mu zaufania i uznania. Zmarł w 1633 w Dermaniu. Kazanie na jego pogrzebie wygłosił Wojciech Korycki SI, już wtedy starając się zbudować legendę o jego świętości.

Ewangelia pouczająca jest tłumaczeniem popularnego wówczas cerkiewnosłowiańskiego *Ewangeliarza kaznodziejskiego*, błędnie przypisywanego patriarsze konstantynopolskiemu Kalistowi I (z XIV wieku). Zbiór 78 kazań ukazał się w 1616 w Jewiu, a metropolita kijowski Piotr Mohyla wydał jego poprawioną wersję w Kijowie w 1637 bez podania nazwiska tłumacza. Jest odpowiedzią na katolickie i protestanckie postylle, które były rozpowszechniane i czytane na Wschodzie, szczególnie na postyllę Rejową.

WYBRANA BIBLIOGRAFIA: D. A. Frick, *Meletij Smotryc'kyj*, Cambridge 1995; *Polski słownik biograficzny*, t. 39, s. 356–362 (D. A. Frick); T. Grabowski, *Ostatnie lata Melecjusza Smotryckiego*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza*, Lwów 1916; П. К. Яременко, *Мелетій Смотрицький. Життя і творчість*, Kyiv 1986; В. Г. Короткий, *Творческий путь Мелетия Смотрицкого*, Минск 1987; W. Korycki, *Widok potyczki wygranej, zawodu*

dopędzonego, wiary dotrzymanej, Wilno 1634; K. Kułak, *Psychologia nawrócenia z prawostawia na katolicyzm Melecjusza Smotryckiego*, Białystok 1984; J. Susza, *Saulus et Paulus Ruthe-nae [...], sive Meletius Smotriscius [...] ex tenebris in lucem prolatus*, Romae 1666; S. Urbańczyk, *Uwagi o polszczyźnie Melecjusza Smotryckiego*, [w:] *Studien zu Literatur und Kultur in Osteuropa. Bonner Beiträge zum 9. Internationalen Slawistenkongress in Kiew*, hrsg. von H.-B. Harder, H. Rothe, Köln 1983.

ОБ'ЯСНЕННЯ

Temat: *Ewangelia według św. Mateusza 2, 13–19* – jak udowodnił badacz twórczości Smotryckiego David Frick, perykopy ewangeliczne poprzedzające kazania Smotrycki przetransliterował na język ruski z polskiego przekładu Biblii, dokonanego przez Szymona Budnego (Biblia nieświeska, 1572), w związku z czym w niniejszym przekładzie kazania fragmenty biblijne zaczerpnięto właśnie z Biblii nieświeskiej. *Novum* w stosunku do tradycyjnych, głównie rękopiśmiennych ewangeliarzy pouczających stanowi umieszczenie całości perykopy ewangelicznej na początku kazania i syntetyczne jej omówienie, choć nie brakuje też analitycznego omawiania werset po wersecie (*Introduction*, [w:] Мелетій Смотрицький, *The Jevanhelije učytelnoje...*, op. cit., p. XII).

- [4] *w krajach perskich* – tradycja wczesnochrześcijańska przypisuje magom (gr. μάγοι, rus. волхви) perskie pochodzenie, najprawdopodobniej za Cynceronem: „ei magos dixisse, quod genus sapientium et doctorum habebatur in Persis [nazywa się ich magami, którzy posiadali wszelki rodzaj mądrości i uczoneości w Persji]” (*De Divinatione*, lib. 1, 22). Również niektóre Ewangelie apokryficzne wskazują na Persję jako ojczyznę magów (*Ewangelia Dzieciństwa Ormiańska*, 10) oraz najstarsza poezja syryjska (św. Efrema, *Pieśń o Maryi i Mędrcach*).
- [5] *Żydzi zwiedli Egipcjan* – przed wyjściem z niewoli egipskiej Izraelici, zgodnie z poleceniem Boga, pożyczyci od sąsiadów złote i srebrne naczynia oraz szaty, i wraz z nimi opuścili Egipt (Wj 3, 22; 11, 2; 12, 35–36).

cuda, które widział przed narodzinami – Ewangelie apokryficzne przekazują wiele cudowności towarzyszących Bożemu Narodzeniu, jak np. *Ewangelia pseudo-Mateusza* opisuje ukazanie się anioła, grotę cudownie rozświetloną obecnością Zbawiciela, poród bez bóleści (*Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie Apokryficzne*, red. M. Starowieyski, cz. 1: *Fragmenty. Narodzenie i Dzieciństwo Maryi i Jezusa*, Kraków 2003, s. 306–310).

- [6] *Babilon i Egipt* – Babilon w Piśmie Świętym jest nazywany „macierzą nierządnic i obrzydliwości ziemi” (Ap 17, 5); Egipt wielokrotnie nazywany jest w Piśmie Świętym „domem niewoli”.
- [7] *bogonatchniony apostoł* – rus. богонатхненн, gr. θεοπνευστος, tytuł ten, zgodnie z tradycją chrześcijańską, przysługuje autorom pism, które weszły do kanonu Biblii.
- [9] *Belfegorowi* – bóstwu czczonemu w Moabie na górze Peor, któremu Izraelici zaczęli oddawać cześć po wyjściu z niewoli egipskiej (Lb 25, 1–5).

- [10] *Faraon w Egipcie ród męski zabijał* – według Księgi Wyjścia, by nie dopuścić do nadmiernego wzrostu liczebności Izraelitów w Egipcie, faraon wydał rozkaz zabijania niemowląt płci męskiej (Wj 1, 16–22).
- [11] *W hebrajskiej mowie Rama znaczy tyle, co wysoki* – Rama (hebr. רָמָה), antyczne miasto izraelskie w pokoleniu Beniamina, faktycznie oznacza „wysokość” (por. św. Tomasz z Akwinu, *Catena aurea in Matthaeum*, cap. 2, lectio 8).

Jakuba – w oryginale kazania „Józef” (przyp. tłum.).

umarła w Betlejem na Hipodromie – gr. ἵππόδρομος, określenie miejsca pochówku Racheli jako „na lub przy Hipodromie” pochodzi z Septuaginty i przysparza problemów interpretacyjnych. Obecność hipodromu w czasach patriarchów jest anachronizmem, niektórzy badacze uważają więc Hipodrom za późniejszą, redakcyjną interpolację, służącą dokładniejszemu określeniu grobu Racheli względem istniejącego tam później hipodromu, niektórzy zaś uważają, że autorzy Septuaginty błędnie odczytali nazwę Efrata (hebr. עֶפְרַתָּה) jako „koń” (hebr. חֵפְרָה) i w ten sposób werset: „A Rachela umarła i została pochowana przy drodze do Efrata, czyli Betlejem” (Rdz 35, 19) został przełożony z uwzględnieniem miejsca, w którym odbywały się wyścigi konne (por. S. Brayford, *Genesis. Septuagint commentary series*, Leiden 2007, s. 441–442). Święty Hieronim również uznał ten werset za problematyczny: „Nie wiem, cóż chcieli przekazać tłumacze Septuaginty, że przełożyli *pewna przestrzeń* (ἵππόδρομος) i natychmiast tam, gdzie w Biblii Hebrajskiej jest: *I pochowali ją przy drodze do Efrata, czyli Betlejem* (Rdz 35, 19), w Septuagincie umieścili zwrot *pewna przestrzeń* zamiast Efrata. [...] Lepszy sens się uzyska, jeśli przełoży się tak: *w wybranym czasie na ziemi, gdy wchodził do Efrata*” (św. Hieronim, *Kwestie hebrajskie w Księdze Rodzaju*, tłum. i komentarz M. Józwiak, Wrocław 2010, s. 106).

- [12] *Bo wpadł w ognisty, nieznośny świąd...* – opis choroby, śmierci i wydarzeń ją poprzedzających pochodzi od Józefa Flawiusza (*Dawne dzieje Izraela*, tłum. Z. Kubiak i J. Radożycki, cz. 2, Warszawa 2001, s. 756–757), został także spopularyzowany w *Złotej legendzie* (J. de Voragine, *Legenda na dzień świętych Młodzinków*, [w:] idem, *Złota legenda*, tłum. J. Pleziowa, Wrocław 1994, s. 56). W obu przekazach jednak Salome, siostra Heroda Wielkiego, i jej mąż Aleksas nie wypełnili po śmierci Heroda jego rozkazu zamordowania wybitnych przedstawicieli Izraela.

Aleksasowi – w oryginale autor błędnie użył imienia Aleksander (przyp. tłum.).

- [13] *heretycy, którzy mówią, że Bóg nie przyjął duszy ludzkiej* – wyznawcy apolinaryzmu, nauki Apolinarego, biskupa Laodycei (IV w.), który twierdził, że Chrystus nie posiadał duszy rozumnej, a tym samym kwestionował pełnię jego ludzkiej natury.
- [15] *Herod pozostawił trzech synów: Filipa* (ok. 24 p.n.e.–34 n.e.), mianowany tetrarchą północno-wschodniej części królestwa swego ojca – Batanei, Gaulanitydy, Trachonu i Paneas; *Antypasa* (ok. 22 p.n.e.–39 n.e.), mianowanego tetrarchą Galilei i Perei, który skazał na śmierć Jana Chrzciciela; *Archelaosa* (ok. 25 p.n.e.–6 n.e.), którego Herod Wielki mianował jako swego następcę na tronie, jednak po jego śmierci na skutek sporów z braćmi Oktawian August uczynił go jedynie tetrarchą Judei, Samarii i Idumei. W sumie historycy wymieniają dziesięciu synów Heroda Wielkiego.

- [16] *Galilea była ziemią pogańską* – w czasach Jezusa ludność nieżydowska stanowiła blisko połowę mieszkańców Galilei, stąd ziemia ta była uznawana za pogańską.
- [17] *został przyjęty przez Symeona* – po dniach przepisowego oczyszczenia Maryi Jezus jako syn pierworodny został ofiarowany w świątyni Jerozolimskiej w obecności starca Symeona.
- [18] *Nazarejczyk* – gr. przymiotnik Ναζωραῖος znaczy dosłownie tyle, co pochodzący z Nazaretu. Niektórzy wywodzą jego pochodzenie od hebr. czasownika *nāsar*, oznaczającego „strzec”, „czuwać”; bądź od hebr. terminu *nasar* oznaczającego „latorośl”, co w kontekście prorocstwa Izajasza 11, 1 nabiera znaczenia mesjańskiego.

Pieśniach nad Pieśniami – tak w oryginale kazania, współczesny przekład na język ukraiński stosuje w nazwie księgi liczbę pojedynczą: Пісня над піснями; tradycyjnie autorstwo tej księgi przypisuje się Salomonowi.

kwiecie polnym – tu Biblia nieświeska zawiera przekład „Ja róża Haszarońska”, natomiast lekcję „Ja kwiat polny” zawiera Biblia Jakuba Wujka, co może wskazywać na prawdopodobne poślikowanie się nią przez Smotryckiego.